

Considerations on the Belief in the ‘Astrology’ in the Historiography of Abu Hanifa Dinawari

Ali Akbar Abbasi*
Zahra Sadat Keshavarz**

1. Abstract

One of the important points in historiography is the issue of belief or disbelief of the historian in Astrology. Abu Hanifa Dinawari is one of the Iranian Muslim historians and astronomers of the third century AH and the author of the valuable book ‘*Al-Akhbar al-Tiwal*’. This research seeks to find the answer to the question of what is the manifestation of Abu Hanifa Dinawari’s belief in the rules of astronomy and in what fields can its manifestation be seen in his historiography? Based on the findings of this study, it seems that Dinawari’s view on the predictions of astronomers has fluctuations and in general, few cases of predictions have been mentioned in historical events. In the same few cases of his work, which dealt with the prophecies of great men and astronomers and considered it important, he did not ignore the prophecies of the common people and sometimes mentioned these reports in his book. It is also believed that if in some cases, the predictions of astronomers have not been made, the misinterpretation of their words is the main reason for the failure of these predictions. As an astronomer, Dinawari wrote important astronomical works, that this has been effective in his commitment to Astrology. The issues raised in the rules of astronomy are explained in more detail in the book ‘*Al-Akhbar al-Tiwal*’ than similar events.

2. Introduction

Astronomy is a science that is based on research and accurate observation of celestial bodies and their movements and has been praised by religious leaders as well as intellectuals. Unlike astronomy, the science of astronomical rules is a science that talks about the influence of the planetariums and planets on the destiny of human beings and it is also called astrology. Attention to destiny, divine providence, astronomical rules and the predictions of astronomers, depending on the type of view of historians and the type of their historiography is manifested differently in their works.

Abu Hanifa Ahmad ibn Dawud Dinawari is one of the Iranian Muslim historians and astronomers of the third century AH and the author of the valuable book ‘*Al-Akhbar al-Tiwal*’. Dinawari’s astronomical artifacts have been destroyed for centuries or his manuscripts have not been found. Scholars usually mention his Iranian sensation in his work (Abbasi, 2002; Jalilian, 20112). In his book *Al-Akhbar al-Tiwal*, there are traces of his belief in astronomy and the rules of astronomy and the interest to astronomers of different historical periods is palpable in his book. Dinawari’s view of the rules of astronomy (astrology) does

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran
aa.abbasi@ltr.ui.ac.ir

** PhD, History of Shia, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

not seem to be the same in *Al-Akhbar al-Tiwal* and is seen as contradictory even at the beginning, and from another point of view, his astronomical view has many ups and downs. By paying attention to the examples of astronomical rulings mentioned in *Al-Akhbar al-Tiwal*, it can be understood that although a few cases of astrological points can be found in the book, nevertheless, those remarks are methodological and follow a logical order and the author's discussion in this regard is not contradictory. In general, Dinawari is interested in mentioning the issues of astrology in the language of the great astronomers and Usayyah (Successors of the Prophet), and not the common people. The predictions of the astronomers in mentioning the events and happenings in *Al-Akhbar al-Tiwal* are such that either the predictions have been fulfilled or the misunderstanding of non-experts has led to the appearance that the prediction did not come true and the predictions made by astronomers have not been fulfilled.

3. Materials and Methods

The present article, with a descriptive-analytical approach and based on library studies, seeks to find the answer to the question of what is the manifestation of Abu Hanifa Dinawari's belief in the rules of astronomy and in what fields can its manifestation be seen in his historiography?

4. Discussion of Results & Conclusions

From the layout of *Al-Akhbar al-Tiwal* and how prophecies about personalities, dynasties, and wars are made, it can be inferred that Dinawari considers the predictions of the writers and astrologers, not the common people, to be reliable. Fulfillment of a fortune teller's prophecy and at the same time not mentioning the prophecies of the common people in other sources (Menqari, 1984, p. 152) about the Battle of Siffin, mentioning astronomers' predictions about the death of Abu Muslim in Rome and its implicit fulfillment, talking about the non-fall of the Umayyads with doubt from the language of Marwan ibn Muhammad ibn Marwan, the astronomical caliph and aware of the rules of astronomy, emphasis on mentioning of the prophecy of Mukhtar about the victory of his general (Ibrahim Ibn Ashtar) in the Battle of Khazir from the language of the elders (one who has read books and knows the prophecies about seditions and wars), and at the same time failure to fulfill the predictions of the common people (Abd al-Rahman ibn Abzi Khaza'i) in his government, emphasis on expressing the prophecy of Musa ibn Ja'far (AS) as news quoted from the Usayyah about the quarrel between Mohammad Amin and Abdullah Ma'mun, all these are in this direction. Abu Hanifa Dinawari considers the predictions of astronomers and astrologers to be reliable and true, just as he accepts the view of Usayyah about the prophecies. However, Dinawari does not emphasize the correctness of the predictions of the common people, and he does not even accept the predictions of genius and important characters who do not specialize in astronomy, and implicitly tells the reader that their interpretations of the words of astronomers are wrong. Although he praises Abu Muslim and his genius, he considers his lack of understanding of the astronomers' predictions about his death in Rome to be effective in deceiving him and killing him at the hands of Mansour. Dinawari makes this point by mentioning his death in the Roman palace of Madain and the predictions of astronomers about his death in Rome. In some cases, Abu Hanifa speaks with suspicion in the prophecies made by the experts so that the course of events does not contradict the predictions: "Marwan, who knew about astronomy, told his slave that if I survived tonight, I would drive the riders of Khorasan so far that they would reach Khorasan". This view of the rules of astronomy in the study of at least some historical events has specially crystallized Dinawari's view in his work.

5. Keywords

Abu Hanifa Dinawari, Rules of Astronomy, *Al-Akhbar al-Tiwal*, Prophecy, Historiography.

References

A. Books:

1. Alhadi, Y. (Ed.) (1996). *Ibn al-Faqih's Al-Baladan*. Beirut: Alam Al-Kitab.
2. Al-Sufi, A. R. (1972). *Sowar al-Kavakeb*. Tehran: Iranian Culture Foundation.
3. Al-Toranji, M. (Ed.) (1992). *Shebeli Dameshqi's Mahasen Al-Vasael fi Ma'refat al-Vael*. Beirut: Dar al-Nafaes.
4. Amer, A. M. (Ed.) (1960). *Dinawari's Al-Akhbar al-Tiwal*. Egypt: Cairo.
5. Amid, H. (2009). *Amid Dictionary*. Tehran: Farhang Nama Publication.
6. Azkayi, P. (Ed.) (1961). *Al-Biruni's Al-Asar al-Baqiya an al-Qoroun al-Khaliya*. Tehran: Miras-e-Maktoub Publication.
7. Balocu, N. B. Kh. (2004). *Great Books of Islamic Civilization*. Translated by Zahra Aqamohammad Shirazi, Tehran: Safineh Publication.
8. Dabir Siyaqi, M. (Ed.) (1957). *Anandraj Culture*. Tehran: Khayyam Library.
9. Daghar, A. (Ed.) (1989). *Al-Mas'udi's Moravej al-Zahab va Ma'aden al-Jowhar*. Qom: Dar al-Hejreh.
10. Degani, M. (1989). *Astronomy Made Simple*. Translated by Mohammad Reza Khajepour, Tehran: Gitashenasi Publication.
11. Dehkhoda, A. A. (1969). *Dehkhoda Dictionary*. Edited by Mohammad Moein and Sayed Ja'far Shahidi, Tehran: University of Tehran.
12. Fowaz (1995). *Ibn Khayyat's Tarikh-e-Khalifa*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
13. Haroun, A. M. (Ed.) (1984). *Menqari's Vaq'at al-Siffin*. Qom: Maktabat al-Mar'ashi al-Najafi.
14. Hivi, S. B. (1956). *Astrology and Astronomy or Facts and Illusions*. Tehran: Ibn Sina Publication.
15. Hunke, S. (2007). *Islamic Culture in Europe*. Translated by Morteza Rahbani, Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Islami.
16. Ibrahim, M. A. (Ed.) (1967). *Al-Tabari's Tabari History*. Beirut: Dar al-Ehya al-Taras al-Arabi.
17. Ja'fariyan, R. (2001). *Political History of Islam (biography of the Prophet (PBUH))*. Qom: Dalil-e-Ma.
18. Ja'fariyan, R. (2014). *Sources of Islamic History*. Tehran: Elm Publication.
19. Khadiv Jam, H. (Ed.) (1968). *Al-Khwarizmi's Mafatih al-Oloum*. Tehran: Iranian Culture Foundation.
20. Khadiv Jam, H. (Ed.) (2002). *Al-Farabi's Ehsa al-Oloum*. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
21. Lewin, B. (1986). *Encyclopedia of Islam*. Leiden: E.G.Brill.
22. Mahdavi Damghani, M. (Ed.) (1992). *Translation of Dinawari's Al-Akhbar al-Tiwal*. Tehran: Ney Publication.
23. Mir Abolqasemi, S. R. (2014). *The Evolution of Discourse in the Karbala Incident Report*. Tehran: Research Institute of Hawzah and University.
24. Mohammadifar, Sh. (2013). *Dinawari Abu Hanifa, Encyclopedia of the World of Islam*. Tehran: Encyclopedia of Islam.
25. Moin, M. (1985). *Moin Encyclopedic Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publication.

26. Nallino, C. A. (1970). *History of Islamic Astronomy*. Translated by Ahmad Aram, Tehran: Islamic Publishing and Research Center.
 27. Nas, E. (Ed.) (2007). *Al-Sahari's Al-Ansab*. Oman: Matba'at al-Alvan al-Hadisah.
 28. Nasr, S. H. (1987). *Science in Islam*. Research by Ahmad Aram, Tehran: Soroush Publication.
 29. Nobail Tarifi, M. (Ed.) (1998). *Baghdadi's Khazanah Al-Adab*. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
 30. Qazvini, M. (Ed.) (1948). *Arouzi Samarghandi's Majma' al-Navader*. Cairo: Zavvar-e-Tehran Shah Abad.
 31. Razi, H. (Ed.) (2003). *Translation of Avesta*. Tehran: Bahs Publication.
 32. Sajajdi, S., & Alemzadeh, H. (2001). *Historiography in Islam*. Tehran: Samt Publication.
 33. Sayed al-Vakil, M. (Ed.) (1988). *Al-Vael*. Tanta: Dar al-Bashir.
 34. Shahidi, S. J. (Ed.) (1993). *Translation of Nahj al-Balagha*. Tehran: Islamic Revolution Publishing and Education Organization.
 35. Shaker, M. (1976). *Al-Tarikh Al-'Arabi va Al-Movarrekhun*. Beirut: Dar al-Ilm al-Malayin.
 36. Shakouri, A. (2001). *An Introduction to Muslim Historiography*. Qom: Islamic Propaganda Office Publishing Center.
 37. Tabatabayi Majd, Gh. (Ed.) (1993). *Ibn A'tham's Al-Fotouh*. Tehran: Islamic Revolution Publishing and Education Organization.
 38. Tajaddod, R. (Ed.) (2002). *Translation of Ibn al-Nadim's Al-Fehrest*. Tehran: Asatir Publication.
 39. Vagleri, L. V. (2002). *Ibn Ashath (Bibliography)*. Tehran: Encyclopedia of Islam.
 40. Zarrinkoob, A. (1983). *Karnameh-ye Islam*. Tehran: Amir Kabir Publication.
 41. Zarrinkoob, A. (2001). *History of Iran, after Islam*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- B. Articles:**
42. Abbasi, A. A. (2013). Attention to Iran and the Dimensions of Iranianism in Dinawari Historiographical Thinking. *Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 1(2), 61-72.
 43. Ja'farniya, F. (2009). Notes on the Historiography and Historiography of Abu Hanifa Dinawari in Al-Akhbar al-Tiwal. *Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 1, 54-77.
 44. Jaliliyan, Sh. (2012). Iranianism in Al-Akhbar al-Tiwal. *Journal of Socio Economic History Studies*, 1(2), 25-42.
 45. Zargari, F., & Yahyayi, A. (2014). The Impact of Astronomical Beliefs and Attitudes on the Social and Political Situation in Iran in the Fourth to Ninth Centuries. *Journal of History and Culture, Ferdowsi University of Mashhad*, 46(93), 97-122.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۱-۱۶

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۳/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۲

Doi: [10.22108/jhr.2020.123346.1990](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.123346.1990)

ملاحظات در باب نمود اعتقاد به «احکام نجوم» در تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری

علی‌اکبر عباسی* - زهراسادات کشاورز**

چکیده

در تاریخ‌نگاری، مبحث اعتقادداشتن یا اعتقادنداشتن مورخ به «احکام نجوم»، از نکات مهم و در کانون توجه است. ابوحنیفه دینوری، از مورخان بزرگ تمدن اسلامی در قرن سوم قمری/نهم میلادی، کتاب اخبارالطوال را براساس شیوه تاریخ‌نگاری عمومی تألیف کرده است. این پژوهش با دیدگاهی توصیفی تحلیلی به دنبال یافتن پاسخ این پرسش است که نمود اعتقادی ابوحنیفه دینوری به احکام نجوم به چه صورت بوده است و در تاریخ‌نگاری او، تجلی این نمود در چه زمینه‌هایی مشاهده می‌شود. براساس یافته‌های این پژوهش، به نظر می‌رسد دیدگاه دینوری درباره پیشگویی‌های منجمان، فرازونشیب‌هایی داشته و در مجموع، نمونه‌های اندکی از پیشگویی‌ها در حوادث تاریخی را ذکر کرده است. او در اثر خود، در همان نمونه‌های اندک که پیشگویی بزرگان و منجمان را بررسی کرده و آن را مهم دانسته، به پیشگویی‌های عوام بی‌توجه نبوده و گاهی در کتاب خود، از این گزارش‌ها نام برده است؛ همچنین بر این باور بوده است که اگر در موقعی، منجمان و اهل احکام نجوم پیشگویی نداشته‌اند، تأویل و برداشت نادرست از سخنان آنها دلیل اصلی محقق‌نشدن این پیشگویی‌ها بوده است. دینوری در جایگاه یک منجم، آثار نجومی مهمی را نگاشته که این موضوع در اعتقادش به درستی سخنان اهل احکام نجوم بی‌تأثیر نبوده است. مباحثی که احکام نجوم در آن مطرح شده، در کتاب اخبارالطوال مفصل‌تر از حوادث مشابه توضیح داده شده است.

واژه‌های کلیدی: ابوحنیفه دینوری، احکام نجوم، اخبارالطوال، پیشگویی، تاریخ

* استادیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. (نویسنده مسؤول) aa_abbasi_z@yahoo.com

** دکترای تاریخ تشیع گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران zahra.sadat.keshavarz@gmail.com

مقدمه

پرسش که هدف اصلی این مقاله است، فرضیه زیر به آزمون گذاشته شد: اعتقاد به احکام نجوم و تجلی آن در بیان حوادث تاریخی، در باب تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری در اخبار الطوال نقش داشته است.

از این رو، در این مقاله تلاش خواهد شد تا تأثیر اعتقاد مؤلف به احکام نجوم در تاریخ‌نگاری او و تناقض‌های ظاهری مطالبش در این زمینه ارزیابی و تجزیه و تحلیل شود. در حوزه مطالعات تاریخ‌نگاری مورخان قرن سوم قمری، پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته است؛ اما موضوع تاریخ‌نگاری دینوری از منظر نمود اعتقاد به «احکام نجوم» در نگارش تاریخ، تاکنون موضوع هیچ پژوهش علمی و مستقلی نبوده است. عباسی (۱۳۸۱) با نگاهی انتقادی، اخبار الطوال را معرفی و بررسی و نقد کرده است. در این پژوهش جز اینکه تصویری از مباحث کتاب آورده شده، به موضوع نمود اعتقاد به احکام نجوم هیچ اشاره‌ای نشده است.

جعفرنیا (۱۳۸۸) در مقاله «ملاحظات در باب تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری در اخبار الطوال»، پس از گزارشی بسیار کوتاه در راستای معرفی بخش‌های کتاب اخبار الطوال، بر تأکید اصلی دینوری بر قیام‌ها و جنبش‌های اجتماعی در حکم یکی از عوامل مؤثر در تغییرات اجتماعی اشاره می‌کند. جلالی و همکاران (۱۳۹۰) نیز در اثر خود با نام «رویکرد روان‌شناختی اجتماعی دینوری در اخبار الطوال»، با استفاده از مؤلفه‌های اصلی علم روانشناسی اجتماعی، میزان دخالت ارزش‌ها در تاریخ‌نگاری دینوری و علت نوع نگرش او را بررسی کرده‌اند؛ به گونه‌ای که در این اثر، به موضوع احکام نجوم هیچ اشاره‌ای نمی‌شود.

جلیلیان (۱۳۹۱) در مقاله «ایران‌گرایی در اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری» و عباسی (۱۳۹۲) در

علم نجوم علمی است که مبنای آن پژوهش و مشاهده و رصد دقیق اجرام آسمانی و حرکت‌های آنهاست. این علم را هم بزرگان دین و هم اهل تعقل و خرد ستایش کرده‌اند. برعکس علم نجوم، علم احکام نجوم علمی است که از تأثیر افلاک و کواکب در سرنوشت انسان‌ها سخن می‌گوید و به آن تنجیم هم گفته می‌شود. اهمیت تنجیم که مبنای علمی ندارد و همواره اولیاء خدا^۱ آن را مذمت کرده‌اند، از آنجاست که بیان‌کننده اعتقادات و افکار قدما در باب جهان، انسان، سرنوشت و خیر و شر است. در این علم با کمک حرکت‌های سیاره‌ها و صور فلکی و حرکت اجرام آسمانی پیشگویی نیز صورت می‌گیرد. بسته به نوع دیدگاه مورخان و نوع تاریخ‌نگاری^۲ آنها، توجه به تقدیرگرایی، مشیت الهی، احکام نجوم و پیشگویی‌های منجمان در آثارشان متفاوت تجلی یافته است.^۳

ابوحنیفه احمد بن داود بن وند دینوری، مورخ و منجم قرن سوم قمری، از مورخانی است که اهمیت دادن به پیشگویی‌های اهل «احکام نجوم»، دست‌کم در نمونه‌های معدودی، در ذکر برخی از رخدادها و وقایع تاریخی در دیدگاه تاریخ‌مآب او تأمل برانگیز است.^۴ او در کتاب اخبار الطوال، به‌ندرت به پیشگویی‌های منجمان توجه کرده است؛ اما همان نمونه‌های محدود را به‌گونه‌ای مطرح کرده است که تحقق قطعی و یقینی تشخیص صحیح اهل احکام نجوم را نشان می‌دهد. علاقه دینوری به نجوم و تألیفات شاخص او در این زمینه، در پیدایش چنین گرایشی بی‌تأثیر نبوده است.

پرسش اساسی این مقاله این‌گونه طرح می‌شود که نمود اعتقادی ابوحنیفه دینوری به احکام نجوم به چه صورت بوده است و تجلی آن در تاریخ‌نگاری او در چه زمینه‌هایی مشاهده می‌شود. برای پاسخ‌گویی به این

مقاله «توجه به ايران و ابعاد ايرانى گرى در تفکر تاريخ‌نگارى دينورى»، تنها با چشم‌اندازى ايرانى و مى گرايانه، رگه‌هاى از ايران گرى و ميهن دوستى دينورى را گزارش کرده و از هرگونه توضيح و بررسى احكام نجوم و پيشگويى حوادث تاريخى خوددارى کرده‌اند.

در مقاله زرگرى و يحيائى (۱۳۹۳) با نام «تأثير باروها و نگرش‌هاى نجومى بر اوضاع اجتماعى و سياسى ايران سده‌هاى چهارم تا نهم» نيز به ابوحنيفه دينورى توجه نشده است. سجادى (۱۳۹۴) نيز در مقاله «بينش و روش تاريخ‌نگارى ابوحنيفه دينورى و ابن‌اثير»، در زمينه متغيرهاى پژوهش به مطلبى اشاره نکرده است. رهنما و سلیمانيان (۱۳۹۷) در مقاله «هويت و ايرانيت در تاريخ‌نگارى دينورى»، گرايش نسبى به عنصر ايرانى را در اخبار الطوال اثبات کرده‌اند؛ اما معتقدند اين گرايش به حدى نيست که دينورى را به ورطه شعوبى گرى بکشاند و توجه او به تاريخ ايران سبب شده است کتابش منبع مهمى براى تاريخ ايران باشد.^۵ پيش از آغاز مباحث اصلى، تعريف مفاهيم اساسى ضرورى به نظر مى‌رسد:

تعريف مفاهيم
علم نجوم: نجوم جمع واژه نجم به معنى ستاره، از دو واژه يونانى اصطر به معنى ستاره و نوميا به معنى دانش گرفته شده است (خوارزمى، ۱۳۴۷: ۲۰۳). در اصطلاح لغوى، نجوم به مفهوم پاره‌پاره گذاشتن حال و برآمدن بنات، ستاره، دندان، شاخ و پديدشدين بد مذهب و خارجى (پادشاه، ۱۳۳۶: ۴/۷) و همچنين ظاهرشدن، پديدآمدن، طلوع کردن ستاره، پديدآمدن فتنه، ظهورکردن بد مذهب و قسط‌قسط اداکردن ماليات آمده است (معين، ۱۳۶۴:

۶/۴). اما در اصطلاح، نجوم علمى است که حرکت‌ها، ساختار، ساختمان‌ها، مواضع، تکامل و سرنوشت اجرام آسمانى را بررسى مى‌کند (دگانی، ۱۳۶۸: ۳؛ هيوى، ۱۳۳۵: ۲۰۰). اين علم در واقع، به مشاهده و رصدکردن ثوابت و سياره‌ها و محاسبه حرکت‌هاى سياره‌ها و ساختن آلات نجومى و به کار بردن آنها اختصاص دارد و در آن از چگونگى حرکت‌ها، شکل، وزن، حجم، كيفيت نور و حالت‌هاى درونى و بيرونى ستاره‌ها و ثوابت و توابع آنها بحث مى‌شود (نصر، ۱۳۶۶: ۱۰۵).

تنجيم: علم احكام نجوم در عربى تنجيم نام دارد و اسامى ديگرى همانند اخترشماری، علم‌النجمت، صناعت احكام، ستاره‌شماری، اخترگويى و گاه طالع‌بينى هم براى آن به کار برده شده است. تنجيم بر وزن تفعليل در لغت به معنى «به باره‌دادن مال و آنچه بدین ماند و پاره‌پاره گذاردن وام و ديه» آمده است (دهخدا، ۱۳۴۸: ۱۰/۹۹۰). در معنى اصطلاحى، به معنى «ستاره‌شناسى و مطابق قواعد علم نجوم ساعات سعد و نحس شناختن، رصدکردن ستارگان (معين، ۱۳۶۴: ۱/۱۱۴۹؛ عميد، ۱۳۸۸: ۳۳۱)، منجمى کردن، به نجوم حکم کردن، وقت و ستاره‌شناسى کردن، چشم‌داشتن و ترصد ستارگان و محاسبه موافقت و سیر آنها و اطلاع‌يافتن بر احوال عالم بدین وسيله» ذکر شده است (دهخدا، ۱۳۴۸: ۱۰/۹۹۰).

با جست وجو در منابع گذشته و آثار نجومى به‌جای مانده،^۶ مشخص مى‌شود اين دو علم در ريشه مشترک‌اند؛ اما در نتايج و کارکرد، به طور کامل با يکديگر متفاوت‌اند.^۷ علم نخست در پى احوال خود نجوم و ماهيت و ذات آن است؛ اما علم احكام نجوم به دنبال آثار صادره از اجرام آسمانى در عالم سفلى، يعنى زمين، است. علم نجوم در حکم شاخه‌اى از علم

ریاضی، قوانین تأییدشده و مشخصی دارد؛ ولی علم احکام نجوم گاه یک فن شناخته شده است و گاه در دسته فرعیات علوم طبیعی یا بخشی از علوم غریبه جای گرفته است (نصر، ۱۳۶۶: ۱۰۵؛ نلینو، ۱۳۴۹: ۲۳ تا ۲۵).

دینوری و آثار او

تاریخ‌نگاری اسلامی با تدوین سیره پیامبر(ص)، بر مبنای اصول علم حدیث آغاز شد؛ سپس تک‌نگاری‌های متعددی تألیف شد و از آن پس تاریخ‌نگاری اسلامی وارد مرحله جدیدی شد و به وقایع‌نگاری توجه شد. تألیف تاریخ‌های عمومی یکی از انواع مهم وقایع‌نگاری است. ابوحنیفه احمدبن داودبن و نند دینوری از دانشمندان بزرگ ایرانی قرن سوم قمری است. کنیه‌اش ابوحنیفه (ابن‌ندیم، ۱۳۸۱: ۱۳۲) و منسوب به شهر دینور است. با وجود اهمیت بسیاری که نویسندگان پس از دینوری برای او قائل شده‌اند، درباره زندگی او اطلاعات اندکی در دست است. ابوحنیفه آثار علمی متعددی در رشته‌های ریاضی، نجوم، لغت، طب و تاریخ داشت. او کتاب اخبارالطوال را براساس شیوه تاریخ‌نگاری عمومی تألیف کرد. اثری که از نخستین تواریخ عمومی در تمدن اسلامی به شمار می‌آید (جعفرنیا، ۱۳۸۸: ۵۴).

کتاب اخبارالطوال یکی از دو اثر^۸ باقی‌مانده از دینوری است. او در این کتاب حوادث و وقایع تاریخ جهان را به صورت گزینشی و با تأکید بر حوادث ایران، از زمان حضرت آدم(ع) تا پایان خلافت معتصم عباسی در سال ۲۲۷ق/۸۴۲م آورده است. اخبارالطوال را باید به سه بخش تاریخ پیامبران و تاریخ ایران باستان و تاریخ اسلام تقسیم کرد. دینوری درباره حوادث و رویدادها یکسان توضیح نداده است. او باتوجه به گرایش‌های قومی و مذهبی و باتوجه به

حوادثی که آنها را اثرگذارتر می‌دانسته، در اثر خود تأکید را بر آنها گذاشته است.^۹

پژوهشگران از اخبارالطوال با عباراتی همانند «ابوحنیفه دینوری... روایات مهم در باب فتوح اسلام نقل کرده که در ماخذ دیگر نیست... از نوادر رجال عصر خویش بوده... و در اخبار او را از ثقات شمرده‌اند» (زرین‌کوب، ۱۳۸۰: ۲۴) و «اخبارالطوال بسیار باارزش و حاوی اخبار بدیع و دست اول است» (جعفریان، ۱۳۹۳: ۲۱۷)، در حکم کتابی خوب در تاریخ‌نگاری اسلامی، تمجید کرده‌اند.

در میان آثار فراوان و گاه چندین جلدی^{۱۰} ابوحنیفه دینوری، نام‌های نجومی نیز وجود دارد؛ هرچند هیچ‌کدام از آنها باقی نمانده است. از جمله کتاب‌های او در این زمینه باید از کتاب‌های «القبله و الزوال»، «الرد علی لغذه^{۱۱} الاصفهانی» و «الانواء» نام برد که به کتاب سوم عبدالرحمن صوفی، منجم بزرگ قرن چهارم قمری/دهم میلادی نیز توجه کرده است. عبدالرحمن صوفی درباره کتاب «الانواء» دینوری می‌نویسد: «... هرچند ما در علم انواء کتاب‌های زیادی دیده‌ایم؛ اما تمام‌ترین و کامل‌ترین آن کتاب‌ها که در این فن دیده‌ایم کتاب ابوحنیفه دینوری است و این کتاب دال بر آن است که او را به اخبار و اشعار و اسجاعی که در این فن از کتاب منقول است، معرفتی بوده است تمام‌تر از دیگر کسانی که در این شیوه کتاب تألیف کرده‌اند...» (صوفی، ۱۳۵۱: ۷).

کتاب «الکسوف» تألیف دیگر ابوحنیفه در این رشته است. این اثر در «خزانة الادب و لب‌لباب لسان العرب» عبدالقادر بن عمر بغدادی (بغدادی، ۱۴۱۸: ۷۲/۱)، معجم‌الادباء یاقوت حموی و کشف‌الظنون حاجی خلیفه به ابوحنیفه نسبت داده شده است. بنابراین واقعیت این است که یکی از تخصص‌های مهم دینوری در نجوم بوده است و او هم در «علم

۱۶، ۲۲، ۳۲، ۴۴). در منابع عهد اسلامى هم مكرر به اين موضوع اشاره شده است (ابن فقيه همدانى، ۱۶: ۲۳۲ و ۳۳۳؛ بيرونى، ۳۸۰: ۲۷۳ و ۲۷۵؛ صحارى، ۱۶: ۱۵۶؛ طبرى، ۱۹۶۷: ۱۹۷/۱ و ۲۱۴؛ عسكرى، ۱۴۰۸: ۴۱۳؛ مسعودى، ۱۴۰۹: ۲۴۷/۱).

۲. بيان پيشگويى خواص نه عوام در جنگ صفين

دينورى در بحث حوادث حركت حضرت على(ع) به سمت صفين، اعزام معقل بن قيس از مدائن با سه هزار تن به سمت موصل و نصيبين و پيوستن او به سپاه اصلى امام در رقه را ذكر کرده است. او مى نويسد: «وقتي معقل به حديثه موصل رسيد دو قوچ راديد كه به يكدیگر شاخ مى زنند مردى از قبيله خثعم همراه معقل بود كه فال مى زد و چون آن دو قوچ راديد شروع به هى هى زدن كرد. در اين هنگام دو مرد آمدند و هر كدام از ايشان يكى از قوچ ها را گرفتند و با خود بردند. مرد خثعمى به معقل گفت اين جنگ نه غالب مى شويد و نه مغلوب. معقل گفت به خواست خداوند خير خواهد بود...» (دينورى، ۱۹۶۰: ۱۶۷). اتفاقي كه در عمل افتاد و دو سپاه بدون اينكه شكست و پيروزي قطعى به دست آورده باشند، از هم جدا شدند.

تاكيد دينورى بر ذكر اين خبر و آوردن آن در كتاب اخبار الطوال، از اعتقاد او به صحت احكام نجوم و اعتقاد به درستي پيشگويى هاى اهل احكام نجوم نشان دارد. در نبردى كه سپاهيان امام احساس مى كردند شبیه نبرد جمل به سرعت به فتنه قاسطين پايان خواهند داد،^{۱۳} مطرح كردن خبرى كه از برابرى دو سپاه حكايت داشت، منطقي به نظر نمى رسيد؛ پس به طور طبيعى اين پيشگويى فال گير با واكنش مردم مواجه مى شد. مردمى كه اربد فزارى، معترض به

نجوم» و هم در «احكام نجوم» سرشناس بوده است. جدای از تألیفات، ابزار نجومی ابوحنیفه دینوری هم مهم بوده و در زمان خود، اهمیت چشمگیری داشته است. حتی پس از صد سال، در قرن چهارم قمری، عبدالرحمن صوفی این ابزار نجومی را در دینور ملاحظه کرده است (Lewin, 1986: 300). مشخص است عبدالرحمن صوفی در علم نجوم جایگاهی مهمی داشته است و یکی از سه شاهکار نجومی طرح زیج صُوْرُالکواکب از آن اوست (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۶۸)؛ همچنین برخی اجرام آسمانی در تاریخ نجوم به نام اوست؛ زیرا او نخستین بار آنها را شناسایی کرده است.

نوع نگاه ابوحنیفه دینوری به احكام نجوم

۱. اقتدار منجمان دوره باستان

یکی از نخستین نمودهای توجه ابوحنیفه به نجوم، به بخش نخست کتاب او، یعنی بحث از پیامبران الهی، مربوط است. دینوری ضمن اشاره به سرکشی نمرود در بحث تاریخ انبیاء، مى گوید او همان پادشاهی است كه عجم ها (ایرانی ها) او را فریدون مى نامند (دینوری، ۱۹۶۰: ۶). دینوری بحث غلبه نمرود بر شرق و غرب عالم را مطرح کرده است و اینکه او منجمان را از گوشه و کنار کشور جمع کرد و با پرداخت اموال، ايشان را به خود نزدیک کرد. دینوری در کنار اشاره به قوت، قهر، غلبه و جباریت نمرود بر ممالک، به توجه او به منجمان اشاره کرده است تا این گونه، اعتبار علم نجوم را در دوران فرمانروای جباری مثل نمرود افزایش دهد.

گفتنی است در اندیشه ایرانیان، فریدون^{۱۴} کسی است كه بر ضحاک پیروز شد و به مناسبت پیروزی خود، جشن مهرگان را برپا ساخت (اوستا، ۱۳۸۲: ۳۷۰،

جنگ را زیر مشّت و لگد و کفششان کشتند (منقّری، ۱۴۰۴: ۹۴). آنها پیام‌آور برابری نیروها در نبرد منتخب مهاجر و انصار علی(ع) با یاغی‌شام، یعنی معاویه، را راحت نمی‌گذاشتند. اقدام مؤلفی که به خلاصه نویسی عادت دارد، در اهمیت‌دادن به نظر افرادی از فال‌گیران، در مواقعی حتی از عوام، نوع نگاه مؤلف به احکام نجوم را می‌رساند؛ ضمن اینکه چینش مطالب او در ادامه بحث به‌گونه‌ای است که نظر فال‌گیر، حتی عامی، محقق می‌شود و دو سپاه بدون اینکه به پیروزی یا شکست نهایی رسیده باشند، از هم جدا می‌شوند.

بیان نظر فال‌گیران در طول پیکار بزرگ صفین، در منابعی که این موضوع را گسترده‌تر بررسی کرده‌اند، بیشتر از این یک نمونه ذکر شده است. نصر بن مزاحم زمانی که عبور سپاه امام را از پل رقه ذکر می‌کند، می‌نویسد: «سپاه هنگام عبور از پل فشرده و انبوه می‌رفت و گذریان به یکدیگر فشار می‌آوردند. کلاه‌خود عبدالله بن‌الحصین از سرش افتاد. پیاده شد و آن را برداشت. کلاه‌خود عبدالله بن‌حجاج نیز افتاد. او هم پیاده شد و کلاه‌خودش را برداشت و ضمن آن شعری سرود که در مطلع آن به اعتقادات فال‌گیران اشاره شده است:

إِنْ يَكُ ظَنَّ الزَّاجِرِي الطَّيْرَ صَادِقًا
كَمَا زَعَمُوا أَقْتَلُ وَشَيْكَا وَتَقْتَلُ
«اگر بدشگون‌گیری فال‌گیران با پرنده آن‌گونه که ادعا می‌کنند درست باشد، من و تو به‌زودی کشته خواهیم شد» (منقّری، ۱۴۰۴: ۱۵۲). عبدالله بن‌الحصین جواب داد اگر هم درست باشد، برای شهادت آماده است. پس هر دو در صفین کشته شدند. دینوری متمایل به ذکر این نوع اخبار است؛ اما به نظر می‌رسد در این نمونه خاص، به این علت که پیشگویی از زبان دو شخص عادی و نه یک فال‌گیر یا اهل احکام

نجوم بیان شده، به آن توجه نکرده است. اگر منجمان، سرداران، بزرگان، حاکمان یا دست‌کم فال‌گیران در این زمینه سخن رانده بودند، در اخبار الطوال ذکر می‌شد؛ همان‌گونه که پیشگویی فال‌گیری در سپاه پیشتاز معقل ذکر شده است. عبدالله بن‌حجاج در شعر خود، با ظن و گمان و اما و اگر و نه با اطمینان، از پیشگویی‌ها یاد کرده است. دینوری در گزینش بیان پیشگویی‌ها، به موقعیت شخص نقل‌کننده در احکام نجوم توجه کرده است. با توجه به کوفی‌بودن منقّری و دینوری و نزدیک‌بودن سال وفات آن دو، منقّری ۲۱۲ق/۸۲۹م و دینوری ۲۸۳ق/۸۹۷م، بعید است ابوحنیفه دینوری به کتاب نصر بن مزاحم منقّری دسترسی نداشته باشد.

۳. ارتباط احکام نجوم و اعتقادات دینی

نبرد خازر با سپاه اعزامی امویان، یکی از نبردهای مهم دوره یکسال و نیمه حکومت مختار بن ابی‌عبیده ثقفی (۶۶ تا ۶۷ق/۶۸۵ تا ۶۸۶م) بود. دینوری مثل بسیاری از نویسندگان دیگر در قرون نخستین، به قیام مختار دید خوبی نداشته و از زبان شعبی (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۹۰) و دیگران، اخباری مبنی بر دروغ‌گوبودن و فرصت‌طلب‌بودن و قدرت‌طلب‌بودن مختار نقل کرده است؛ ولی درباره برخورد سپاه ابراهیم بن‌اشتر که از نیروهای ایرانی و عرب عراقی تشکیل شده بود، با حسی حماسی سخن گفته است. همان‌گونه که واگلری (L. veccia vaglieri) اشاره می‌کند، سبک روایت‌های دینوری عراقی است (واگلری، ۲۰۰۲: ۳/۷۱۹) و حس تمایل به ایرانیان هم در سراسر کتاب او موج می‌زند.^{۱۴}

او درباره موفقیت سپاه ابن‌اشتر آن هم در زمانی که نیروهای ابن‌انس از شامیان شکست خورده بودند، پیشگویی‌هایی از بزرگان نقل کرده است. جریان

جنگ خازر هم به گونه‌ای رقم خورد که تمام آن پیشگویی‌ها محقق شد. دینوری می‌نویسد پس از اینکه مختار خبر شکست ابن‌انس را شنید، خطاب به ابراهیم بن اشتر گفت: «... ای مرد کسی جز من یا تو مرد این میدان نیست، به سوی ایشان برو و به خدا سوگند که عیدالله بن زیاد فاسق یا حصین بن نمیر را خواهی کشت و خداوند متعال این لشکر را به دست تو منهزم می‌سازد. این را کسی به من گفته است که کتاب خوانده و پیشگویی راجع به فتنه‌ها را می‌داند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۹۳). دینوری در ادامه و در ضمن ذکر حوادث نبرد خازر می‌نویسد: «... حصین بن نمیر فرمانده سپاه شام و شرحبیل بن ذی‌الکلاع و بزرگان سپاه شام کشته شدند... ابراهیم گفت من ضمن جنگ مردی از شامیان را کشتم^{۱۵} که پیشاپیش آنان جنگ می‌کرد و می‌گفت من جوانمرد قریشم^{۱۶} و چون به زمین افتاد از او بوی مشک^{۱۷} استشمام کردم. او را میان کشتگان جست‌وجو کنید، جستند و او را یافتند. معلوم شد عیدالله بن زیاد است...» (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۹۵).

در واقع، مثل تمام نمونه‌های مشابه، به نظر دینوری پیشگویی بزرگان به طور دقیق به حقیقت پیوست. نام شخصی که خبر از آینده را به مختار داد، ذکر نشده است و جایی اعتقاد دینوری به این بزرگان که علم غیب بدانند هم مطرح نشده^{۱۸} است؛ اما معلوم است بیشتر، منظور مؤلف توجه به بیان پیشگویی‌هاست. دیگر منابع به این موضوع که عیدالله را ابراهیم کشت، تصریح نکرده و تنها از کشته شدن ابن‌زیاد در جنگ خازر یاد کرده‌اند؛ اما تأکید دینوری بر اینکه عیدالله را ابراهیم کشت، به اصرار او بر محقق شدن پیشگویی‌های مختار در این باره از زبان بزرگان بی ارتباط نیست و رگه‌هایی از اعتقاد به احکام نجوم در آن ملاحظه می‌شود.

۴. راستی آزمایی احکام نجوم درباره سقوط امویان

نکته جالب دیگر درباره اعتقاد دینوری به احکام نجوم، بیان دیدگاه مروان بن محمد بن مروان درباره موفقیت نهایی خراسانیان در مصر است. او می‌نویسد ابوعون، سردار عباسی، در تعقیب مروان به مصر رسید و آخرین بار با نیروهای وفادار به بنی‌امیه جنگید و آنها را شکست داد؛ اما با این حال به مروان دست نیافت و آخرین خلیفه اموی به آفریقا رفت. او سپس با آوردن این عبارت که: «مروان که از علم نجوم اطلاع داشت، به غلام خود گفت: اگر امشب را سالم بمانم سواران خراسان را چنان عقب خواهیم راند که به خراسان برسند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۶۶) و شرح حوادث بعدی، به گونه‌ای که خواننده حس می‌کند مؤلف به درستی پیشگویی مروان اعتقاد داشته است، بر باور خود و اهمیت به احکام نجوم اصرار می‌ورزد؛ زیرا در ادامه تأکید می‌کند مروان در همان شب کشته شد.

با وجود این، خواننده از فحوای کلام مروان در نمونه‌هایی پیش از آن درمی‌یابد او از سرنوشت جنگ‌ها بی‌اطلاع بوده است؛ برای مثال خود دینوری ضمن بیان سیر حوادث، پس از ذکر شکست سختی که مروان در شهر زور از ابوعون خورد، می‌نویسد مروان مشاور خود، اسماعیل بن عبدالله قسری را احضار کرد و گفت: «می‌بینی که کار به کجا رسیده است و رأی تو مورد اعتماد است عقیده‌ات چیست؟» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۶۵). تردید و دودلی مروان در پیوستن به روم یا پناه‌بردن به آفریقا و نظرخواستن از مشاورش در این زمینه، با منجم بودن مروان و درست بودن پیشگویی‌های او تناقض دارد. مگر اینکه این‌گونه تصور شود اطلاعات نجومی مروان با اما و

اگرهای فراوان همراه بوده است.

شتاب خود را به عراق رساند. در انبار دید عیسی بن علی [عموی منصور] مردم را به حکومت خود دعوت کرده است... مردم همین که ابومسلم را دیدند، عیسی را رها کردند و به او پیوستند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۷۸). همین اتفاق در شام هم افتاد: «ابومسلم... چون به شام رسید، سپاهیان خراسانی که در شام بودند، همگان به او پیوستند و عبدالله بن علی [عموی منصور] تنها ماند...» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۷۹).

به طور طبیعی با این تمجیدها، همواره در ذهن مخاطبان دینوری این پرسش و تعارض پیش می‌آمد که چرا ابومسلم با این ذکاوت فریب حيله منصور عباسی را خورد و منصور او را کشت. دینوری برای حل این تعارض به پیشگویی‌های منجمان متوسل شده است؛ البته بدون اینکه از ارزش و اهمیت نجوم در پیشگویی بکاهد.

ابوحنیفه در مبحث ورود او به قصر منصور، در این باره از زبان ابومسلم نوشته است: «منجمان به من خبر داده‌اند که کشته نخواهم شد، مگر در روم» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۸۰). شاید این‌گونه تصور شود دینوری از اشتباه منجمان و پیشگویی غلط آنها درباره ابومسلم سخن رانده است و این برخلاف فحوای مطالب دینوری در کل کتاب است که با اعتقاد به صحت احکام نجوم، از این پیشگویی‌ها یاد کرده است. به نظر می‌رسد دینوری در این بخش هم به صحت پیشگویی‌ها اعتقاد دارد و به طور ضمنی به مخاطبان می‌فهماند تفسیر اشتباه ابومسلم از روم، باعث شد تا منظور درست منجمان را درک نکنند.

او در جای دیگری از اخبار الطوال آورده است: «[انوشیروان] دستور داد کنار تیسفون شهری برای آنان [اسرای رومی] همچون انطاکیه بسازند، خیابان‌ها، کوچه‌ها و خانه‌های این شهر کاملاً مانند آن بود و آن را «زبر خسرو» نامید و آن همان شهری است که کنار

۵. منجمان و پیشگویی قتل ابومسلم خراسانی

دینوری در راستای حس ایرانی اش،^{۱۹} از هوش و ذکاوت ابومسلم تعریف و تمجید بسیاری کرده است: «جوانی تیزهوش و ادیب و زیرک گردید» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۳۷). او از زبان ابراهیم امام^{۲۰} عباسی خطاب به بزرگان داعیان خراسان می‌نویسد: «عقل و امانت او را آزموده‌ام» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۴۳). از زبان ابوالعباس نیز می‌نویسد: «مردم خراسان با او همراه‌اند و دل‌های ایشان آکنده از محبت نسبت به او و فرمانبرداری از اوست و اطاعت او را بر هر چیز دیگری ترجیح می‌دهند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۷۶).

مؤلف اخبار الطوال از توفیق این سردار خراسانی در پیشبرد دعوت و نهضت عباسی نیز فراوان سخن گفته است: «ابومسلم در موضوع دعوت مردم به جایی رسید که هیچ‌یک از یاران او پیش از وی نرسیده بودند و کارش همراه با دوستی و محبت او استوار و از بلندمنزلت‌ترین مردم در نظر شیعه شد؛ آنچنان که به او سوگند می‌خوردند و سوگند خود را نمی‌شکستند و همواره بدون اینکه خسته شوند، درباره او سخن می‌گفتند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۴۳).

وقتی ابومسلم برای دیدار با ابوالعباس سفاح و انجام مراسم حج به دیدار سفاح شتافت، دستور داد به ابومسلم احترام گذارند: «همه سرداران و بزرگان که حضور داشتند، به استقبال او رفتند و او را با احترام استقبال کردند و همه سرداران و بزرگان برای او از اسب پیاده شدند» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۷۷).

او به طور ضمنی، از نفوذ عجیب ابومسلم در بین سپاهیان پس از مرگ ابوالعباس هم سخن گفته است: «ابومسلم بارها [اموال] و سپاهیان خود را نزد منصور گذاشت و با ده تن از خواص خود سوار شد و با

من چنين مصلحت مى بينم كه اين پيشنهاد را نپذيرى. مأمون گفت: چگونه ممكن است پيشنهادش را نپذيرم و حال آنكه مردان و اموال در اختيار اوست...» (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۹۵).

مؤلف در ادامه مى نويسد آنچه باعث تصميم مأمون بر رد درخواست امين شد، پيشگويى فضل درباره نتيجه نبرد بود؛ زيرا «فضل گفت: امشب را به من مهلت بده تا فردا عقیده قطعى خود را به تو بگويم... او مردى منجم بود و تمام آن شب را به محاسبه نجوم پرداخت و در آن كار سخت ورزيده بود و چون صبح شد، صبح زود پيش مأمون آمد و به او خبر داد كه بر محمد امين پيروز خواهد شد و او را مغلوب خواهد كرد و بر كار حكومت چيره خواهد شد» (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۹۵). دينورى سپس نيز حوادث و وقايعى را ذكر کرده است كه اين پيشگويى در عمل محقق شد.

به نظر مى رسد بيان اخبار غيبى از زبان امام موسى بن جعفر (ع) درباره جنگ هاى فرزندان هارون نيز در همين راستا و در جهت تأييد ديده گاه پيشگويانه مؤلف بوده است؛ زيرا او در هيچ جاى اخبار الطوال به امامان اثنى عشرى توجهى نكرده و فقط از آنهايى ياد کرده است كه به خلافت رسيدند، همچون امام على (ع) و امام حسن (ع)، يا آنهايى كه قيامى ضد خليفه وقت داشتند، همچون امام حسين (ع).

يكى از پژوهشگران در زمينه مذهب دينورى مى نويسد: هيچ اشاره اى به تشيع او نمى توان كرد؛ اما ذكر يك خبر غيبى از امام موسى بن جعفر (ع) در كتاب او عجيب به نظر مى رسد (جعفريان، ۱۳۹۳: ۲۱۸). دينورى در اخبار الطوال، نه بار عبارت «عليه السلام» را براى امام حسين (ع) آورده (دينورى، ۱۹۶۰: ۲۵۱ تا ۲۵۹) و براى عبدالله و جعفر و عثمان، برادران تنى ابوالفضل، عبارت «عليهم السلام» (دينورى، ۱۹۶۰:

مدائن است و آن را «روميه» هم مى گویند. آنگاه روميان را به آن شهر منتقل كرد» (دينورى، ۱۹۶۰: ۶۹). ابوحنيفه در شرح رخدادهاى تيرگى روابط ابومسلم و منصور در ابتدای خلافتش مى نويسد: «چون خبر اصلاح امور شام [توسط ابومسلم] به منصور رسيد ماندن در شهر ابوالعباس را خوش نداشت و به اردوگاه خود در مدائن برگشت و در شهرى كه نامش روميه بود و در يك فرسنگى مدائن بود منزل كرد» (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۷۹).

دينورى سپس در شرح ماجراى كشته شدن ابومسلم مى نويسد: «چون ابومسلم به روميه رسيد پيش منصور رفت...» (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۸۰). بر اين اساس پيداى ابوحنيفه احمد بن داود دينورى هم بر اعتقادش به درستي پيشگويى منجمان وفادار ماند و هم اينكه خطاى ابومسلم در رفتن نزد منصور را با اشتباه تاويلى او از سخن منجمان توجيه کرده است.

۶. احكام نجوم و پيشگويى فضل بن سهل درباره نتيجه نبرد امين و مأمون

پس از مرگ هارون بين دو فرزند او، محمد امين و عبدالله مأمون، درگيرى هاى خونين و دامنه دارى رخ داد كه در نهايت پس از سه پيكار بزرگ، به پيروزي قاطع مأمون بر برادرش امين ختم شد. در آغاز تنش در روابط دو برادر، كمتر كسى تصور مى كرد مأمون با سپاهيان و امكانات كمتر موفق شود بر برادر چيره شود. اتفاقى كه در عمل رخ داد. دينورى اعتقاد خود به اصالت احكام نجوم را در طرز بيان اين حادثه نيز نشان داده است. دينورى مى نويسد وقتى نمايندگان امين در ابتدای خلافت او مأمون را تشويق و تحريض كردند به بغداد برود، مأمون با فضل بن سهل مشورت كرد. فضل گفت: «او براى تو اراده خير نكرده است و

۲۵۷) و برای خود ابوالفضل اصطلاح رحمه‌الله‌علیه (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۵۷) را به کار برده است. با وجود این، تمام این عبارات‌ها دلیلی بر امامی بودن او محسوب نمی‌شود؛ زیرا تمام نه باری که عبارت «علیه‌السلام» را برای حسین بن علی آورده است، در ذکر و توضیح ماجرای قیام آن حضرت ضد یزید است و پیش از قیام، برای امام حسین از اصطلاح رضی‌الله‌عنه بهره می‌برده است (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۱).

یک بار هم پس از شهادت امام علی، برای ایشان عبارت «رحمه‌الله‌علیه» (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۱۴) آورده است. برای ابوالفضل نیز پس از شهادت ایشان عبارت رحمه‌الله‌علیه (دینوری، ۱۹۶۰: ۲۵۷) آورده است؛ در حالی که از محمد بن عبدالله نفس‌الزکیه، در ماجرای قیامش، یک بار با اصطلاح علیه‌السلام (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۸۵) و بار دیگر رحمه‌الله‌علیه (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۸۵) یاد کرده است. تمام این عبارات‌ها گرایش‌های زیدی او را تأیید می‌کند. حال این پرسش مطرح است: چرا نویسندگانی که در هیچ‌جای کتاب خود به ذکر امامان امامی که در مصدر امور نبودند، تمایلی ندارد، یک بار خبری مهم را از زبان موسی بن جعفر (ع) آورده است؟

از نگاه نویسندگان این مقاله، این مشکل با توجه به نوع نگاه دینوری به احکام نجوم حل می‌شود. دینوری می‌نویسد: «... مأمون می‌گفته است هارون الرشید همه اموری را که میان ما [نبردهای دو برادر] اتفاق افتاد از موسی بن جعفر بن محمد (ع) شنیده بود» (دینوری، ۱۹۶۰: ۳۸۹). علاقه دینوری به ذکر اخبار غیبی و پیشگویی از بزرگان درباره رخداد‌های مهم، باعث شده بود پیش از ذکر جزئیات و شرح آن حوادث و حتی پیش از ذکر پیشگویی فضل بن سهل، از اخبار غیبی حضرت موسی بن جعفر (ع) هم یاد کند؛ بدون اینکه به امامت آن حضرت اعتقادی داشته باشد.

تفصیل وقایع دارای بحث «احکام نجوم» در اخبار الطوال

گزینش اخبار خاص و توضیح و تفصیل بسیار آنها، در مقایسه با دیگر وقایع، از دیگر نکات جالب در تاریخ‌نگاری دینوری است.^{۲۲} با توجه به اینکه دینوری به حوادث حجاز در عهد رسول اکرم (ص) کاری نداشته و دوره اسلامی را از خلافت ابابکر و جنگ‌های زمان او با ایران شروع کرده است،^{۲۳} در واقع حوادث سال‌های ۱۱ تا ۲۲۷ ق/ ۶۳۲ تا ۸۴۲ م تا حدودی به دوره ای ۲۱۰ ساله مربوط است؛ با وجود این باز هم حجم مطالب، در مقایسه با سایر تواریخ عمومی، بسیار اندک است. مگر برخی تواریخ عمومی که مطالب را فهرست‌وار نوشته‌اند.^{۲۴}

برعکس، دینوری از برخی سال‌های به نسبت طولانی و حتی برخی حوادث مهم هرگز یاد نکرده و در مقایسه با حجم کتاب، از تعدادی حوادث و وقایع به تفصیل سخن گفته است. او حوادثی را که اثرگذارتر می‌دانسته، مفصل‌تر توضیح داده است. واقعیت این است که از نظر او، حوادث اثرگذارتر و مهم‌تر حوادثی بودند که بحث احکام نجوم در آنها مطرح شده بود. در بحث از نمرود، دینوری از توجه او به منجمان یاد کرده و در مقایسه با دیگر شخصیت‌های عهد باستان، از او با تفصیل بیشتری صحبت کرده است. درباره اینکه آیا او همان نمرود عهد حضرت ابراهیم (ع) است یا نه، احتمال‌هایی را مطرح کرده است؛ همچنین از اینکه ایرانیان نمرود را فریدون می‌نامیدند و از فرزندان نمرود هم سخن گفته است (دینوری، ۱۹۶۰: ۹ تا ۹).

در دوره اسلامی، واقعه جنگ صفین نخستین واقعه‌ای بود که در آن بحث پیش‌گویی یا همان احکام نجوم را ضمن شرح واقعه مطرح کرده و این

حادثه را مفصل‌تر از ساير حوادث ذکر کرده است^{۲۵} (دينورى، ۱۹۶۰: ۱۵۵ تا ۲۰۱). دينورى هيچ جنگى از جنگ‌هاى صدر اسلام همانند قادسيه، جلولا، شوشتر، نهاوند و حتى جمل را به اندازه يك‌سوم اين نبرد توضيح نداده است.^{۲۶}

دينورى يك پيشگويى از مختار خطاب به ابراهيم بن‌اشتر آورده و ماجراى دعوت مختار به خون‌خواهى حسين بن‌على (ع) و حوادث دوره يك‌ونيم‌ساله او تا كشته‌شدنش را مفصل و با ذكر جزئيات در بيست‌ويك صفحه بيان کرده است^{۲۷} (دينورى، ۱۹۶۰: ۲۸۸ تا ۳۰۸). در حالى كه درباره قيام توأبين يك جمله هم در اخبار الطوال موجود نيست؛ همچنين حوادث دوران بيست‌ساله خلافت عبدالملك بن مروان را بسيار خلاصه و در حد دو صفحه و نيم بيان کرده است (دينورى، ۱۹۶۰: ۲۸۹ تا ۲۹۱).

ديگر بحث نجومى درباره جنگ و گريزهاى مروان و خراسانيان، از شروع جنگ‌هاى قحطيه و ابوعون از مرو تا كشته‌شدن مروان و سپس تسليم ابن‌هبيره و سقوط كامل امويان و سردارانشان، است كه دينورى در دوازده صفحه آورده است. اين نبردها هم در مقايسه با حجم اخبار الطوال بسيار مفصل است (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۶۳ تا ۳۷۵).

در اخبار الطوال بحث از پيشگويى از زبان ابومسلم و درباره او هم مطرح شده است. دينورى دو صفحه را به شخصيت و زيركى ابومسلم (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۳۷ و ۳۳۸)، صفحات بسيارى را به قيام و ارتباط او با خلفاى عباسى (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۳۷ و ۳۳۸ و ۳۵۵ تا ۳۶۲) و سه صفحه را به كشته‌شدن ابومسلم (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۸۰ تا ۳۸۳) اختصاص داده است كه باز هم در مقايسه با حجم مطالب كتاب درباره ساير شخصيت‌ها طولانى است.

در گيرى امين و مأمون ديگر حادثه‌اى است كه

مبحث پيشگويى يك منجم به نوعى در آن مطرح شده است و اين حادثه هم در هشت صفحه و مفصل ذكر شده است (دينورى، ۱۹۶۰: ۳۹۳ تا ۴۰۰). اين در حالى است كه دينورى كل خلافت عبدالله مأمون را بسيار جزئى و در نيم صفحه آورده است (دينورى، ۱۹۶۰: ۴۰۱). دينورى همچنين درباره برمكيان كه هفده سال همه‌كاره خلافت عباسى بودند و مسئله شهادت امام رضا (ع) و كشته‌شدن فضل بن سهل ذوالرياستين، حتى يك جمله هم سخن نگفته است. در حالى كه اگر حس ايرانى‌گرى او هم در نظر گرفته شود^۱، بايد از برامكه يا خاندان سهل برادرش حسن، هم سخن مى‌گفت. آن همه تفصيل درباره چگونگى قتل ابومسلم و سكوت محض در برابر قتل و بازداشت خاندان برامكه، كشته شدن ذوالرياستين و ديوانه شدن برادر او حسن بن سهل كه سال‌ها از كارگزاران خليفه بود، ممكن است علت‌هاى داشته باشد. مرتبط‌شدن قتل ابومسلم با مبحث پيشگويى‌ها و ارتباط نداشتن كشته‌شدن ديگران در همان دوران يا نزديك به آن دوران به مباحث احكام نجوم ممكن است يكي از آن علت‌ها باشد.

نتيجه

ابوحنيفه دينورى، مورخ و منجم قرن سوم قمرى، دانشمند مسلمانى بود كه در زمينه‌هاى مختلف علوم تبهر داشت. او در اخبار الطوال به ندرت به پيشگويى‌هاى منجمان اشاره کرده است؛ اما همان نمونه‌هاى محدود همانند ارتباط احكام نجوم و اعتقادات دينى، پيشگويى خواص نه عوام در جنگ صفين، راستى‌آزمايى احكام نجوم درباره سقوط امويان، پيشگويى قتل ابومسلم خراسانى و پيشگويى فضل بن سهل درباره نتيجه نبرد امين و مأمون به

بدی به وی نرسد» (رضی، ۱۳۷۲: خطبه ۷۹). امام‌علی(ع) در این خطبه می‌فرماید: «از نجوم بهره‌زید مگر بدان مقدار که شما را در خشکی و دریا راه بنماید که این علم به کفایت منجر شود» (رضی، ۱۳۷۲: خطبه ۷۹). در این فراز از سخنان امیرالمومنین(ع) تفاوت علم نجوم و احکام نجوم مشخص شده است.

۲. شرح مکتوب احوال و اعمال انسان به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و رعایت هر شیوه‌ای تنظیم و تدوین شود، تاریخ‌نگاری می‌نامیم که در معنای خاص بر ثبت و ضبط وقایع و احوال سیاسی و اجتماعی هر قوم یا جامعه جهانی اطلاق می‌شود. همچنین باید توجه کرد در فن تاریخ‌نگاری، انگیزه‌ها و هدف‌ها و فواید یا علت‌های غایی تاریخ‌نگاری، عوامل متغیرند (سجادی و عالم‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۱).

از سوی دیگر از میان میراث عظیم تاریخی مسلمانان، برخی کتاب‌ها دربارهٔ دگرگونی‌های تاریخی بحث می‌کنند. این گونه مباحث را که «مسائل نظری تاریخ» می‌نامند، به دو شاخه تقسیم می‌شود: یک شاخهٔ آن به صورت ویژه به بررسی و نقد در زمینه‌های اهمیت و ضرورت تاریخ‌نویسی، فواید علم تاریخ، آداب تاریخ‌نویسی و شرایط اعتباریافتن و پذیرفته‌شدن اخبار و منقولات تاریخی و این قبیل مسائل توجه دارد. این شاخه «مسائل نظری تاریخ‌نگاری» نامیده می‌شود. شاخهٔ دیگر از «مسائل نظری تاریخ» هدف خود را برای تبیین ماهیت رخدادهای تاریخی و توجیه چگونگی دگرگونی‌های آن مصروف می‌کند و می‌کوشد اصول و معیارهای مشخصی برای این مسائل فراهم آورد. این شاخه «تاریخ‌نگاری» نامیده می‌شود (شکوری، ۱۳۸۰: ۱۵). براساس تعاریف می‌توان دریافت در مقولهٔ تاریخ‌نگاری، به محتوای کتاب و شیوهٔ تنظیم کتاب و روش تاریخ‌نگاری مورخ و در مقولهٔ تاریخ‌نگاری به نوع نگاه مورخ به تاریخ توجه می‌شود.

۳. مثل ابن‌مسکویه که تاریخ‌نگاری او حتی در نام کتابش یعنی تجارب‌الامم و تعاقب‌الهمم مشهود است.

۴. نوع مهمی از وقایع‌نگاری نوشتن تاریخ عمومی یا تاریخ جهان است. این شیوه در نیمه دوم سده سوم تحول

گونه‌ای بود که در ذکر حوادث عهد اسلامی و طرح پیشگویی‌های منجمان، عملکرد هماهنگی با رخداد‌های بعدی داشت.

در میان این پیشگویی‌ها تنها یک نمونه و آن هم خبردادن منجمان به ابومسلم خراسانی دربارهٔ کشته شدن او در روم، گویا به وقوع نپیوسته است. تنها با اندکی تأمل در طرز بیان دینوری باید اظهار کرد او به صحت اطلاع منجمان و پیشگویی آنها باور داشته است؛ اما ابومسلم به درستی رمز و راز پیشگویی آنها را دریافته بود.

حجم مطالب دینوری دربارهٔ حوادث یکسان نیست؛ به طوری که از برخی حوادث مهم به طور کامل چشم‌پوشی کرده است؛ اما برخی حوادث، در مقایسه با حجم کتاب، بسیار مفصل ذکر شده‌اند. از نکات حائز اهمیت در این زمینه، رابطهٔ حجم حوادث و وقایع با تطابق داشتن یا تطابق نداشتن آنها با احکام نجوم است. او رخدادهایی را که در متن آنها بحث از پیشگویی و احکام نجوم است، به تفصیل بیان کرده است؛ در حالی که از حوادث مشابه که در بردارندهٔ نکات پیشگویانه نیست، چشم‌پوشی کرده یا از آنها بسیار گذرا و با اغماض عبور کرده است.

پی‌نوشت

۱. امام‌علی(ع) در نهج‌البلاغه، علم نجوم را ستایش و احکام نجوم را مذمت می‌کنند. ایشان برخلاف نظر برادر اشعث بن قیس کندی که مدعی احکام نجوم بود، عمل کردند (رضی، ۱۳۷۲: خطبه ۷۹). این گونه که در زمان حرکت امام به سمت شام در اعزامی که به نبرد نهروان منجر شد، برادر اشعث به امیرالمومنین(ع) گفت: «من از راه علم ستارگان می‌گویم اگر در این ساعت به راه افتی ترسم به مراد خود نرسی. اما امام در پاسخ فرمود: پنداری تو ساعتی را نشان می‌دهی که هر که در آن به سفر رود

و تکامل یافت و کمتر از یک سده بعد به اوج رسید.

۵. مدخل‌هایی هم در دائرةالمعارف‌ها با نام اخبارالطوال یا ابوحنیفه دینوری نوشته شده است. در برخی کتاب‌های تاریخ‌نگاری هم تاریخ‌نگاری دینوری مطرح شده است. مهم‌ترین این نوع کتاب‌ها، کتاب منابع تاریخ اسلام رسول جعفریان است که صفحات ۲۱۷ و ۲۱۸ را به تاریخ‌نگاری دینوری اختصاص داده است. عبدالمنعم عامر در مقدمه مصحح (متن عربی) اطلاعات جالبی درباره دینوری و آثارش ارائه کرده است. محمود مهدوی دامغانی نیز در مقدمه‌ای که بر ترجمه خود از اخبارالطوال نوشته، ضمن ارائه اطلاعات مفید درباره دینوری، آثار مختلف او را بررسی علمی کرده است. تمامی این مقاله‌ها و مدخل‌های دائرةالمعارف‌ها یا بخشی از کتاب‌های تاریخ‌نگاری، به طور کلی به تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری دینوری توجه کرده یا جنبه‌ای غیر از مبحث پیشگویی منجمان را در اخبارالطوال مطرح کرده‌اند.

۶. ابونصر فارابی دانشمند مسلمان صاحب کتاب مایصح و ما لایصح من احکام النجوم ضمن تأیید برخی از احکام نجوم، به بسیاری از پیشگویی‌های اهل احکام نجوم حس خوبی ندارد. فارابی در تعریف علم نجوم می‌نویسد: «علم احکام نجوم در شمار نیروها و حرفه‌هایی درمی‌آید که انسان با آنها می‌تواند از حوادثی که در آینده پیش خواهد آمد همانند تعبیر رؤیا، زجر، عرافه و نیروهایی نظیر آنها با خبر شود» (فارابی، ۱۳۸۱: ۸۴). از گفتار فارابی مشخص می‌شود او احکام نجوم را جزو علوم ریاضی نمی‌دانست بلکه آن را در شمار حرفه‌هایی می‌آورد که با آنها می‌توان از غیب مطلع شد. ابوعبدالله محمدبن یوسف کاتب خوارزمی در دانشنامه‌ای به نام مفاتیح‌العلوم و اوائل‌الصناعات (کلید دانش‌ها و مقدمات صناعات) علم احکام نجوم (تنجیم) را با نام نجوم به کار می‌برد و دانش نجوم را به نام علم هیئت می‌شناسد و در تعریف آن می‌گوید: «شناختن ترکیب افلاک و هیئت آنها و شناختن شکل زمین است» (خوارزمی، ۱۳۴۷: ۲۰۶). همچنین ابوریحان بیرونی دانشمند بزرگ ایرانی که کتاب‌های مقالید علم الهیئه و تصویر الکواکب و البلدان او در این راستاست،

درباره چگونگی پیدایش علم نجوم از منجمان پیشین اسلامی و یونانی و تعالیم صاحب‌نظران سفلی پیروی می‌کرد. هرچند افکار خاص خود را نیز داشت. او در کتاب التفهیم خود تنجیم را از فروع علوم طبیعی می‌شمارد و خاصیت آن را دانستن احوال عالم و ممالک از اشکال و حالت کواکب می‌داند (عروضی سمرقندی، ۱۳۲۷: ۵۲).

۷. در سخنان یکی از مستشرقان از رمالی و احکام نجوم با نام برادر ناخلف علم نجوم یاد شده است (ر.ک؛ هونکه، ۱۳۸۶: ۱۹۷)؛ همچنین برای اطلاعات مفصل در تفاوت این دو علم و مخالفان و موافقان و تأثیر اجتماعی و سیاسی احکام النجوم (بنگرید به زرگری و یحیایی، ۱۳۹۳: ۹۷ تا ۱۲۲).

۸. اثر دیگر کتاب النباه دینوری است که اصل این اثر باقی نمانده است؛ ولی بخش‌های فراوانی از آن در کتاب‌های ابن‌سیده اندلسی (متوفی ۴۵۸ق) و ابن‌بیطار (متوفی ۶۴۶ق) باقی مانده است.

۹. برخی از شرق‌شناسان بر این عقیده‌اند که با توجه به اینکه ابوحنیفه دینوری مطالب را به اختصار ذکر کرده است، نام الاخبارالطوال با محتوا انطباق نمی‌یابد (بلاچ، ۱۳۸۳: ۱۷۰) و در نتیجه بیان می‌کنند کتاب اصلی دینوری با نام الاخبارالطوال مفقود شده است و نویسنده دیگری آن نام را برای کتاب خود انتخاب کرده است. در واقع این کتاب امکان ندارد کتاب اصلی الاخبارالطوال تألیف ابوحنیفه دینوری باشد (شاکر مصطفی، ۱۹۷۶م: ۲۴۸/۱؛ جعفریان، ۱۳۸۰: ۱۱۶). البته با توجه به مطالب گفته‌شده این نظر صحت ندارد.

۱۰. گفته می‌شود کتاب البیان دینوری شصت جلدی و کتاب تفسیر او سیزده جلدی بوده است. در این باره به مقدمه دکتر محمود مهدوی دامغانی بر ترجمه کتاب اخبارالطوال مراجعه کنید.

۱۱. «لغذه» به معنای رصد است (ر.ک: دینوری، ۱۳۷۱، مقدمه مترجم: ۱۳).

۱۲. از فریدون در حکم یکی از افرادی یاد شده است که برای نخستین بار نوشتن به زبان فارسی را مرسوم کرد

- (شبلی دمشقی، ۱۴۱۲: ۳۲۴ و ۳۲۵).
۱۳. شواهد بسیاری بر وجود این حس در بین عراقیان وجود دارد؛ از جمله شعر عبدالرحمن بن خالد بن ولید که در اواخر صفین به این نگرش عراقیان طعنه زده است (ر.ک: منقری، ۱۴۰۴ق: ۴۳۰). به طور مسلم این اندیشه‌ها از باستان و از مردمان بین‌النهرین که یکی از خاستگاه‌های مهم علم نجوم و احکام‌النجوم بود، به عراقیان به میراث رسیده بود.
۱۴. شواهدی در این زمینه مربوط به عهد باستان، دوران فتوح، عهد اموی و در نهایت عهد اقتدار عباسی در مقاله علی‌اکبر عباسی با نام «توجه به ایران و ابعاد ایرانی‌گری در تاریخ‌نگاری ابوحنیفه دینوری» و نیز در مقاله شهرام جلیلیان با نام «ایران‌گرایی در اخبارالطوال ابوحنیفه دینوری» ارائه شده است.
۱۵. طبری می‌نویسد ابراهیم، ابن‌زیاد را با یک ضربت به دو نیم کرد (ر.ک: تاریخ طبری، ۱۹۶۷: ۹۰/۶).
۱۶. بیان این خبر به نوعی طعنه بر نسب ابن‌زیاد هم است که در اصل ثقفی بود؛ اما اصرار داشت خود را قریشی بداند.
۱۷. استشمام بوی مشک برای رفع بوی تعفن بوده است. ابن‌اعثم در این زمینه می‌نویسد: «قطره‌ای از خون از گلوی آن سرور [امام حسین(ع)] از جامه‌های ملعون درگذشت و رانش را سوراخ کرد؛ چنانچه ناسور گشته متعفن شد؛ هرچند جراحان سعی نمودند معالجه آن علت نشد لاجرم ابن‌زیاد پیوسته مشک با خود می‌داشت تا بوی بد ظاهر نشود» (ر.ک: ابن‌اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۹۱۴).
۱۸. حتی در مقتلی که برای امام حسین(ع) در اخبارالطوال نوشته است، بسیاری از اخبار غیبی کتاب‌های هم‌زمان خود مثل طبقات ابن‌سعد یا کمی بعد مانند الفتوح ابن‌اعثم و ارشاد مفید را ندارد و به اصطلاح مقتل او غیر ماورائی و تاریخی نوشته شده است. برای دگرگونی در گزارش‌های تاریخی گفتمان کربلا در متون فارسی رجوع کنید به: (میرابوالقاسمی، ۱۳۹۳).
۱۹. در این باره بنگرید به مقاله‌ای از علی‌اکبر عباسی با نام «توجه به ایران و ابعاد ایرانی‌گری در تفکر تاریخی دینوری»، فصلنامه مطالعات اجتماعی تاریخ اسلام، دانشگاه رازی کرمانشاه، ص ۶۱ تا ۷۲.
۲۰. تنها شخصی از خاندان عباسی که طرفدارانش برای او اصطلاح «امام» را مطرح کردند و البته به خلافت نرسید و بنی مروان او را کشتند، ابراهیم بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بود.
۲۱. چنانکه در جای‌جای کتاب خود همین عبارت را برای حضرت علی(ع) هم به کار برده است (ر.ک: دینوری، ۱۹۶۰: ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱).
۲۲. اصل متن عربی کتاب ۴۰۶ صفحه است. این تعداد صفحه برای کتابی که حوادث را از حضرت آدم(ع) تا خلافت معتصم (متوفی ۲۲۷ق) ذکر کرده است، بسیار کم به نظر می‌رسد. حوادث دوره اسلامی که حجم بیشتری را دربرمی‌گیرد و ۲۹۵ صفحه است (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۱۱ تا ۴۶۰).
۲۳. شروع این بخش با نام مصحح عبدالمنعم عامر با نام «حروب العرب مع العجم» ص ۱۱۱ است.
۲۴. تاریخ خلیفه حوادث سیه‌دوسی و دو سال را در ۳۱۹ صفحه نوشته است؛ یعنی به طور تقریبی حوادث هر سال را در کمتر از یک صفحه بیان کرده است. درست است که توازن کاملی در حوادث سال‌های ذکرشده نیست، از هیچ سالی هم چشم‌پوشی نشده است.
۲۵. چهل و شش صفحه.
۲۶. قادسیه پنج صفحه (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۱۹ تا ۱۲۴)، جولای دو صفحه و نیم (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۲۷ تا ۱۲۹) جنگ شوشتر و جنگ‌های پراکنده پس از آن چهار صفحه (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۳۰ تا ۱۳۳)، جنگ بزرگ نهاوند پنج صفحه (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۳۳ تا ۱۳۸) و نبرد جمل با همه مقدمات و حواشی آن ده صفحه (دینوری، ۱۹۶۰: ۱۴۴ تا ۱۵۴) از کتاب را دربرمی‌گیرد.

کتابنامه

الف. کتاب فارسی

زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.

۱۴. دینوری، ابوحنیفه احمدبن داود، (۱۹۶۰)، *اخبارالطوال*، تحقیق عبدالمنعم عامر، مراجعه جمال‌الدین الشیال، مصر: قاهره.

۱۵. _____، (۱۳۷۱)، *اخبارالطوال*، ترجمه دکتر محمود مهدوی دامغانی، تهران: نی.

۱۶. رضی، ابوالحسن محمدبن حسین، (۱۳۷۲)، *نهج البلاغه*، ترجمه سیدجعفر شهیدی، تهران: انقلاب اسلامی.

۱۷. زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۶۲)، *کارنامه اسلام*، تهران: امیرکبیر.

۱۸. _____، (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران: امیرکبیر.

۱۹. سجادی، صادق و هادی عالم‌زاده، (۱۳۸۰)، *تاریخ‌نگاری در اسلام*، تهران: سمت.

۲۰. شاکر مصطفی، (۱۹۷۶)، *التاریخ العربی و المورخون*، بیروت: دارالعلم الملايين.

۲۱. شبلی دمشقی، محمدبن عبدالله، (۱۴۱۲)، *محاسن الوسائل فی معرفه‌الاولئ*، مصحح محمد الترنجی، بیروت: دارالنفائس.

۲۲. شکوری، ابوالفضل، (۱۳۸۰)، *درآمدی بر تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری مسلمانان*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

۲۳. صحاری، ابوالمنذر سلمه‌بن مسلم، (۱۴۲۷)، *مصحح احسان نصر*، عمان: مطبعة الالوان الحديثه.

۲۴. صوفی، عبدالرحمن، (۱۳۵۱)، *صورالکواکب*، ترجمه خواجه نصیرالدین طوسی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۲۵. طبری، محمدبن جریر، (۱۹۶۷)، *تاریخ طبری*، تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱. ابن‌اعثم کوفی، (۱۳۷۲)، *الفتوح*، ترجمه محمدبن‌احمد مستوفی هروی، مصصح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: انقلاب اسلامی.

۲. ابن‌فقیه همدانی، ابو عبدالله‌احمدبن محمد، (۱۴۱۶)، *البلدان*، تحقیق یوسف الهادی، بیروت: عالم‌الکتاب.

۳. ابن‌ندیم، (۱۳۸۱)، *الفهرست*، ترجمه رضا تجدد، تهران: اساطیر.

۴. اوستا، (۱۳۸۲)، *اوستا*، ترجمه هاشم رضی، تهران: بحث.

۵. بغدادی، عبدالقادر بن عمر، (۱۴۱۸)، *خزانه‌الادب و لب‌لباب لسان‌العرب*، مصحح محمدنبیل طریفی، بیروت: دارالکتب العلمیه.

۶. بلاچ، ای. ان، (۱۳۸۳)، *کتاب‌های بزرگ تمدن اسلامی*، ترجمه زهرا آقامحمدشیرازی، تهران: سفینه.

۷. بیرونی، ابوریحان، (۱۳۸۰)، *الآثارالباقیه عن القرون‌الخالیه*، مصحح پرویز اذکایی، تهران: میراث مکتوب.

۸. پادشاه، محمد، (۱۳۳۶)، *فرهنگ آندراج*، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه خیام.

۹. جعفریان، رسول، (۱۳۸۰)، *تاریخ سیاسی اسلام (سیره رسول خدا(ص))*، قم: دلیل ما.

۱۰. _____، (۱۳۹۳)، *منابع تاریخ اسلام*، تهران: علم.

۱۱. خوارزمی، ابو عبدالله محمدبن‌احمدبن یوسف کاتب، (۱۳۴۷)، *مفاتیح‌العلوم*، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

۱۲. دگانی، مایر، (۱۳۶۸)، *نجوم به زبان ساده*، ترجمه محمدرضا خواجه‌پور، تهران: گیتاشناسی.

۱۳. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۴۸)، *لغت‌نامه دهخدا*،

ب. مقاله

۳۸. جعفرنیا، فاطمه، (۱۳۸۸)، «ملاحظات در باب تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری ابوحنیفه دینوری در اخبار الطوال»، مطالعات تاریخ اسلام، ش ۱، ص ۷۷ تا ۵۴.

۳۹. جلیلیان، شهرام، (۱۳۹۱)، «ایران‌گرایی در اخبار الطوال ابوحنیفه دینوری»، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، س ۱، ش ۲، ص ۲۵ تا ۴۲.

۴۰. زرگری، فاطمه و علی یحیایی، (۱۳۹۳)، «تاثیر باورها و نگرش‌های نجومی بر اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در سده‌های چهارم تا نهم»، دو فصلنامه تاریخ و فرهنگ دانشگاه فردوسی مشهد، س ۶، ش ۹۳، ص ۹۷ تا ۱۲۲.

۴۱. عباسی، علی اکبر، (۱۳۹۲)، «توجه به ایران و ابعاد ایرانی‌گری در تفکر تاریخ‌نگاری دینوری»، مطالعات اجتماعی تاریخ اسلام، دانشگاه رازی کرمانشاه، س ۱، ش ۲، ص ۶۱ تا ۷۲.

ج. لاتین

42. Lewin, B., al-Dinawari, (1986), *Encyclopedia of Islam*, Leiden, E.G.Brill, 1986.

43. Vagleri L Veccia. (2002), *Ibn Ashath(Bibliography)*, Encyclopaedia of Islam, V.3, p.719.

۲۶. عروضی سمرقندی، احمد بن عمر بن علی نظامی، (۱۳۲۷)، چهار مقاله (مجمع النوادر)، به اهتمام و تصحیح محمد قزوینی، قاهره: کتابفروشی زوار تهران شاه‌آباد.

۲۷. عسکری، ابوهلال محمد بن عبدالله، (۱۴۰۸)، *الاولائل*، مصحح محمد سید الوکیل، طنطا: دارالبشیر.

۲۸. عمید، حسن، (۱۳۸۸)، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران: فرهنگ‌نما.

۲۹. فارابی، ابونصر محمد بن محمد، (۱۳۸۱)، *احصاء العلوم*، ترجمه حسین خدیو جم، تهران: علمی و فرهنگی.

۳۰. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۴۰۹)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، تحقیق اسعد داغر، قم: دارالهجره.

۳۱. معین، محمد، (۱۳۶۴)، *فرهنگ فارسی معین*، تهران: امیرکبیر.

۳۲. منقری، نصر بن مزاحم، (۱۴۰۴)، *وقعه صفین*، تصحیح عبدالسلام محمد هارون، قم: منشورات مکتبه المرعشی النجفی.

۳۳. میرابوالقاسمی، سیده رقیه، (۱۳۹۳)، *تحول گفتمان در گزارش واقعه کربلا*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.

۳۴. نصر، سید حسین، (۱۳۶۶)، *علم در اسلام*، به اهتمام احمد آرام، تهران: سروش.

۳۵. نلینو، کارلو آلفونسو، (۱۳۴۹)، *تاریخ نجوم اسلامی*، ترجمه احمد آرام، تهران: کانون نشر و پژوهش‌های اسلامی.

۳۶. هونکه، زیگرید، (۱۳۸۶)، *فرهنگ اسلام در اروپا*، ترجمه مرتضی رهبانی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۳۷. هیوی، سید باقر، (۱۳۳۵)، *نجوم و تنجیم یا حقایق و اوهام*، تهران: ابن سینا.